

- Malterud, K.: Key questions - a strategy for modifying clinical communication, *Scand Journ Prim Health Care*, 12, 1994.
- Marková, I. & Foppa, K.: *Dynamics of Dialogue*. Harvester Wheatsheaf 1990.
- Marková, I. & Foppa, K.: *Asymmetries in Dialogue*. Harvester Wheatsheaf 1991.
- Mishler, E.G.: *The Discourse of Medicine*. Ablex, New Jersey 1984.
- Pendleton, D. et al.: *The consultation: an approach to learning and teaching*. Oxford University Press 1984.
- Roter, D.L. & Hall, J.A.: *Doctors Talking with Patients / Patients Talking with Doctors*. Auburn House, Westport, Connecticut 1992.
- Rudebeck, C.E.: General Practice and the Dialogue of Clinical Practice, *Scand.J. Prim. Health Care, Suppl.1*, 1992.
- Scocozza, L.: *Forskning for Livet*. Akademisk forlag, 1994.
- Stinson, G. & Webb, B.: *Going to See the Doctor*. Routledge & Kegan Paul, London 1975.
- West, C.: *Routine Complications - troubles with talk between doctors and patients* Indiana University Press, Bloomington 1984.

Mette Kunø og Erik Vive Larsen (udg.):
5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog,
Århus 1995

SPROGHISTORIE OG PRAGMATIK

Af Niels Haastrup (Roskilde Universitetscenter)

Vi kan bredt definere pragmatikken som studiet af sprogbrug indlejret i den sociale kontekst¹. Er det muligt at inddrage også dette felt i en historisk fremstilling?

Det er et spørgsmål om kilder. Gælder det samtaler, og det er udgangspunktet her, minder problemet om lydhistoriens, men er større: de situationer, som samtaler blev ført i og taler holdt i, eksisterer lige så lidt som de lydbølger, der bar dem. Kort sagt, samtaler, som genstand for en historisk pragmatik, eksisterer ikke mere. Man kan indvende, at det vilkår også gælder samtaler, der blev ført i går. Der er dog afgørende forskelle i forhold til en samtale ført i 1600tallet. I vore dage kan vi analysere samtaler både iagttaget udefra: fx tonefald, sociolekt og gestik takket være hjælpemidler, båndoptager, film osv., som fortiden ikke kendte. Og indefra: Vi kan interviewe aktørerne, der kan meddele, hvad de kan huske om, med hvilke intentioner de - hver især - sagde, hvad de sagde, og hvilke træk i situationen der forekom dem relevante. Selv om vi undtagelsesvis skulle have stenografisk referat af en samtale fra gamle dage, vil vi yderst sjældent samtidig have autentiske, vidnesbyrd fra aktørerne om deres egne intentioner. Vi er normalt henvist til referater af sprogbrugen og egne eller referentens hypoteser om aktørernes hensigter. Kort sagt: For samtaler bliver en historisk pragmatik i første omgang nødvendigvis en overleveringens pragmatik, en nedskrivningssituationens pragmatik og pragmatiske overvejelser over, i hvilket omfang folk har benyttet sproget ved udførelsen af dagligdagens rutiner

1 Dieter Cherubim: "Sprachgeschichte im Zeichen der linguistischen Pragmatik" kap. 59, s. 802-15 i *Handbücher der Sprach- und Kommunikationswissenschaften Bd.2.1, Sprachgeschichte*, De Gruyter, 1984 (med udførlig bibliografi). S. 807a: Wenn man davon ausgeht, dass die linguistische Pragmatik, wie es Wunderlich (1972b, 123) gefasst hat, die "Beziehungen zwischen Äusserungstypen und Kontexttypen" zum Gegenstand hat, so müsste eine historisch gewendete Pragmatik (= historische Sprachpragmatik) ältere Sprachzustände oder Sprachveränderungsprozesse in Vergangenheit und Gegenwart so analysieren und beschreiben, dass die in diesen Zuständen oder Prozessen wirksamen Regeln, Bedingungen und Funktionen sozialen Handelns sichtbar werden. Jacob Mey: *Pragmatics*, 1994, s. 42 (jf. også pragmatic act s. 265): pragmatics is the study of the conditions of human language uses as these are determined by the context of society (i.e. societal: society's institutions, and social: interaction).

i datidens institutioner. Som i dag har de nok sjældent været "sat på sprog" i alle faser. Derfor må vi underbygge det mangelfulde materiale med hypoteser om, hvilke referateteknikker man benyttede, og hvad det efter kildernes art var relevant at referere². Vi må finde kilder, dels til samtaler i første og anden person, dels til de rutiner, de var indlejret i. Men hvilke kilder?

Man kan trække vod i tekstoverleveringen for vidnesbyrd om autentiske samtaler, indlejret i berettende tekster. Med et tilstrækkeligt antal mandår nok med held. Vi kan blive så beskedne, at vi blot leder efter såkaldte talesprogstræk i tekstoverleveringen, idet "talesprogstræk" defineres som træk, der netop hyppigt forekommer i citater, referater, resuméer og beskrivelser af mundtlig sprogbrug; eller privatbreve, der ofte i brevbøgernes teori-afsnit betragtes som samtaler med en fraværende. Her standser Andreas Jucker i artiklen "The feasibility of historical pragmatics"³. If. Jucker er der tilsyneladende ikke anden vej, men han ignorerer også en række bøger og artikler fra de senere år⁴, der på linje med mine forsøg prøver at bøde på vanskelighederne, ikke mindst ved hjælp af normative kilder - hvor udgangspunktet for fremstillingen netop er en kendt intention i en typisk situation "sat på sprog" i en modeldialog eller skriftfæstet i fiktive dramatekster. Begge typer tænkt som en "normativ" basis for frem- og opførelse af fulde dialoger i 1. og 2. person⁵. Kunstgreb af denne art kræver megen forsigtighed og kritisk sans. Men er vel egentlig det bedste vi kan gøre, hvis vi ikke blot vil give op og nøjes med at samle på afvigelser fra skriftsproget uden nogen overordnet ramme i generaliserbare situationer, og rutiner i disse, sat på

2 Vi har beretninger om, resuméer, men også referater af samtaler, jf. Brøndum-Nielsens afhandling om Dækning - oratio tecta (1953). Jf. Skautrup DSH II, 64-66 og 311-15, samt III, 234-5. Den direkte tale kan komme ind med inquit, fordi en bestemt ordlyd er afgørende, fx i vidnesbyrd (som når en præst citerer døende for, hvordan de har udtrykt, at de ikke ønsker at modtage nadveren på dødslejet (Sørby-Magle). I den mere folkelige fortællestil har vi så den dækkede direkte tale i 3. person, hvor referenten fastholder den refereredes sprogtoner, ordforråd osv. Jf. for begge typer: memoirer og breve, tingbøger og kirkebøger, bonde- og dagbøger osv. (jf. ikke mindst de mange udgivelser fra Landbohistorisk Selskab).

3 "Squib" i *Journal of Pragmatics*, (vol. 22, november 1994). J. er professor i anglistik i Giessen.

4 hvori blandt to habilitationsskrifter fra kendte tyske universiteter, som han burde kende.

5 altså konstruktionsvejledninger: "I skal indrette scenen sådan og sådan, og I skal lade personerne sige sådan og sådan, hvis og kun hvis I vil spille stykket". Jf. dialogen om opsætningen af "Pyramus og Thisbe" i *A Midsummernight's Dream*. Jf. referater af teoridiskussionen om sproghandlinger i fiktion i to disputatser fra 1991, henh. L.-Å. Skalin, Upps. og Bo Steffensen, Kbhv. Jf. Tøgeby: PRAXT s. 400f. om "instrukser" ganske vist til tekstfortolkning. Den er jo også en slags rekonstruktion.

sprog, hvor farveløst det end måtte være.

Grebet svarer på visse punkter til historisk rekonstruktion, som kendes dels fra arkæologien⁶ og museumsverdenen, dels fra skønlitteraturen - historiske romaner⁷, skuespil og faktionsprogrammer af forskellig art i TV⁸. Idéen er at genbenytte gamle produktionsvejledninger og modeller i rekonstruktionsforsøg. Derfor fig. lille ekskurs om "levendegørelse" med eksempler, som det er svært at berette om uden en vis humoristisk distance, men som trods alt er illustrative.

Dels fra det museale felt: problemet med "levendegørelse" af historiske interiører og værksteder ved hjælp af udklædte medarbejdere, der så taler med de besøgende hen over århundrederne. Impromptusamtaler er det ikke let at forberede sig på. Modparten er ikke bundet af noget rollehæfte⁹. Dels fra det historiske skuespil¹⁰, hvor den historiske virkelighed på scenen bekræftes i dialogen ved at skuespillerne gensidigt accepterer hinandens fremstillinger - af deres foreskrevne roller - som virkelige indtil tæppefald¹¹. Den museale type har rejst udbredte diskussioner især i USA. Hvad skal den fingerede gamle skomager foregive at "vide" om den besøgendes nutid, fx elektricitet, symaskiner, plastik. Skal han forsøge at skifte kasket mellem to bevidstheder, eller er det umuligt¹². Det kunne markeres ved hjælp af sproget, gammeldags og moderne. Det siges, at man har forsøgt sig med at sende folk til England for at studere dialekten i pilgrimsfædrenes hjemegn. Men forståelsesproblemerne for de besøgende var åbenbart for store. Folk er vant til at fiktive personer fra fortiden i film osv. taler et sprog, man kan forstå. Mine forsøg med rekonstruktion vedrører ikke udtalen.

6 Rekonstruerede huse kan brændes og sammenlignes med brandtomter, rekonstruere plove kan benyttes og plovfurterne sammenlignes med gamle do.

7 Se fx J.P. Jacobsen om romanen *Marie Grubbe* i brev til C. Ploug af 30.04.1878 Fr. Nielsens udg. bd. 6, s. 51f. nr. 182.

8 jf. P. Harms Larsen: *Faktion*, 1990.

9 Niels Erik Enkvist: *Impromptu Speech, A symposium. Meddelanden från Stiftelsen för Åbo Akademi, Forskningsinst. nr. 78. Åbo, 1982.*

10 Dramateksterne er mange, men ikke ideelle kilder. Dels er de allerfleste ældre dramatekster, før og efter Holbergs prosa, på vers: knittelvers, aleksandriner og blankvers. Tvang fra rim og rytme kan være årsag til en del (Eli Fischer Jørgensen). Dels vil stykkerne mere end at skildre en typisk situation og rutine. Man kan nok finde scener der foregår i et værksted eller en forretning, men næppe gengivelse af den fulde sprogbrug i en produktions- eller ekspeditionsproces. Det er for kedeligt.

11 I komedien *Erasmus Montanus* tilbyder Jesper Ridefoged som vidne at bakke op om løjtnantens omdefinering af den situation, hvor Montanus har modtaget penge. Jf. PRAXT III.B.

12 Materiale fra USA venligst udlånt af Frilandsmuseet *Hjerl Hede*. Det er sjældent at finde den situation, hvor udstillede folk kan spille sig selv, som det er forsøgt skildret i et skuespil af Anouilh: *La Belle Vie*, hvor de adelige efter en revolution må agere i deres eget miljø, men bag en rød snor, så proletarerne kan iagttage dem i al deres dekadence.

Hele retorikken er en produktionsvejledning. Der er desværre ikke overleveret en "samtalens retorik" fra antikken, men Cicero noterede manglen¹³, og renaissancehumanister lagde grunden til den: I et skema i sin bog om "borgerlige omgangsformer" anskueliggør én af dem, Guazzo, sin bogs opbygning efter samtalepartnere. Taler holdes for forsamlinger, samtaler føres med individer, derfor differentieringen. Skemaet viser grundstrukturen i mange vejledninger i konversation dvs. "omgang med mennesker" baseret på en overordnet dichotomi mellem by og husstand, som man sagde: politik og økonomi¹⁴. Ganske som i Luthers "hustavle" i den store Katekismus.

Uden for hjemmet: mellem unge og gamle, adelige og ikke-adelige, fyrster og undersåtter, lærde og ulærde, borgere og fremmede, kirkelige og læge, mænd og kvinder.

Hjemme: mellem mand og kone, forældre og børn, søskende, herre og tjener, fyrste og hofmænd¹⁵.

Men hvor findes danske modeldialoger, med hurtige skift mellem parterne - i modsætning til brevene¹⁶? Hverdagsdialoger findes i rigt mål i fremmedsprogs-lærebøger, der netop er beregnet på hverdagsrutiner¹⁷. Man kunne tro, at de var indrettet præcist på udlandsrejser, hvor brugeren som "fremmed" ikke kan trække på rutiner, fra sin hjemlig livsverden, sproglige og ikke sproglige¹⁸, der

13 De officiis Lib.I, cap.xxxvii, marg. nr.132 ad finem. Loeb s. 134. se Haastrup (1994) s. 67.

14 Dette materiale kan yderligere belyses ud fra andre mere eller indre normative værker: sagordbøger, grammatikker, fraseologier/ordsprossamlinger, titulaturbøger, tranchérbøger, retorikker spec. appliceret på breve i brevbøger (deres eksempler, men især deres "pragmatiske" begrundelser ud fra de forudsatte modtagere), anstands-bøger af forskellig slags, og praktiske (ofte kasuistiske) moralske vejledninger for husfædre, husmødre, sønner og døtre (jomfruespejle) og for diverse fagfolk, "Standretorikker" og unge på studierejse (apodemikker). Hertil kommer de lærde etikeres generelle overvejelser over kommunikation, hvad enten de er funderede naturretligt eller bibelteologisk. Se min artikel "The Courtesy-Book and the Phrase-Book in Modern Europe" s. 65-80 in *The crisis of courtesy, Studies in the conduct book in Britain, 1600-1900*, ed. Jacques Carré, Leyden, 1994.

15 Stefano Guazzo: *De civili conversatione libri quattuor*, Strasbourg, 1614. Fol.I.v: Schematismus generalis totius operis. Italiensk original 1574.

16 Man kan studere hvordan breve transformeres til samtaler i A. Sommer: *Ein Hundert Teutsche Konversationsgespräche*, Hamburg, 1664. jf. min art. om Courtesy-Books 1994. Disse brevbøger har dog sjældent en fremmedsproglig paralleltekst.

17 F. Coulmas: *Conversational routines*, 1981, og de mange værker af J. Barwise om situations logik m.v.

18 Jf. N. Luhmanns begreber om selektion, temaer og bidrag, *Soziale Systeme*, 1984.

var uproblematisk og derfor "usynlig"¹⁹. Men indholdet er ofte lige så anvendeligt hjemme som i udlandet. Den lokale forankring er slettet til fordel for den civiliserede vesteuropæiske verden. At den unge adelsmand så kunne få god brug for disse praktiske færdigheder i udlandet på sin Grand Tour er en anden sag²⁰.

I lærebøgerne præsenteres dialogerne dels i en målsprogsspalte (fx fransk) og i en kildesprogsspalte (dansk). For en dansk pragmatisk sprogshistorie er den danske spaltes hovedsagen, selv om den oprindelig kun var et hjælpemiddel. I dialogerne finder vi således dels på dansk, dels på udenlandsk, den sproglige side af en række sociale rutiner:

visitter, måltider, indkøb hos diverse handlende - især skræddere og klædehandlere både for herrer og damer, men også hos fx boghandlere, læger m.v. -, herudover rejser, hotel, krostue, hesteski m.v., og ikke at forglemme om at tale fransk, engelsk osv. samt aftaler med sprogmeister om lærebøger honorarer mv..

Fremmedsproglærebøgernes dialoger er anderledes end de "model- eller mønsterdialoger", man undertiden finder i udlandet²¹. Det ses alene af samtalepartnerne. Her er også aktører af lavere stand: Tjenestefolk, handlende osv. Endnu en grund til at jeg finder dem interessante er, at den sproglige opdragelse i Danmark - udover den elementære i læsning og måske skrivning, i høj grad var knyttet til fremmedsprog²². Jeg har i flere artikler diskuteret, på hvilke vilkår disse danske paralleltekster kan godtages som kilder. Deres produktionshistorie kræver også en pragmatisk undersøgelse af betydelig vigtighed og omfang²³.

19 De samtaler, vi finder i fremmedsproglærebøgerne afspejler sjældent en situation, hvor brugeren "herremanden", lader sig mærke med, at han er i udlandet, føler sig fremmed eller er usikker på stedets rutiner. Jf. Alfred Schutz: "Den fremmede" i *Hverdagslivets sociologi*, Kbhv., 1975.

20 Jf. Vello Helks *Danske og Norske Studierejser i udlandet* (1987f.), der er uvurderlig til disse studier.

21 Når jeg kalder de danske paralleltekster i fremmedsproglærebøger for "modeldialoger", er det en dobbelt tilsnigelse. Modeldialoger kendes fra udlandet, hvor modellerne er ensprogede på latin eller modersmål, føres mellem ligestillede og handler om ophøjede emner som i præcissernes saloner. Danske modelsamtaler uden fremmedsproglig paralleltekst har vi først fra 1800-tallet.

22 Redegørelse for tidens sprogmeistre hos NMP III.s. 270-271. Om Academia Sorana findes en stor litteratur på dansk og udenlandsk. De fleste henv. op til 1982 i DGO V, jf. min anm. i DaStu. 1983 og artiklen "Dänisch, Deutsch und Französisch .." s. 75-98 in Schröder ed.: *Fremdsprachenunterricht 1500-1800, Wolfenbütteler Forschungen Bd.52*, Wiesbaden 1992.

23 fx "On Phrasebooks" s. 389-412 in *Lexicographica series Maior*, vol. 19, Tübingen 1988. Er det dansk? Det kræver viden om forlæg, om oversættelsespraksis: kalkeres der direkte fra en tysksproget kildesprogtekst? (fortsættes...)

Dialogerne findes oftest som en del af lærebøger, der omfatter en fuld grammatik, dvs. fra fonetik, morfologi, ordforråd (sagordnet og med dansk tekst), over sproghandlinger og talemåder (med danske paralleller), syntaks m.v. til dialoger og breve. Disse afsnit supplerer hinanden, ikke mindst matcher sagordbøgernes inddeling ofte til en vis grad dialogernes. Vil man gå ud fra universalier, *grammaire générale*²⁴, er her rig lejlighed til at sammenligne, tempus, modus, numerus, kasus osv.²⁵. Her drejer det sig om pragmatik, derfor skal udover dialogerne fremhæves a) afsnit, der registrerer og klassificerer adverbier og konjunktioner i funktionelle betydningskategorier²⁶ til markering af vendepunkter i samtalen.

b) afsnit der registrerer "talemåder", der på mange måder kan beskrives som sproghandlinger²⁷. Vi kan altså undersøge hvordan de systematisk registrerede sproghandlinger distribueres konkret i modeldialogerne, jf. repertoire af kategorier, som bruges i gamle grammatikker²⁸, fx hos Theod. Arnold: *Grammatica Anglicana* .., 1770 s.355-56:

To consult or consider/ At raadslaae eller overveje /
What shall we do? / Hvad skal vi gøre? / What's to be done? / Hvad skal gøres /
What do you advise me to do? / Hvad raader De mig at gøre? / What remedy is

23 (...fortsat)

Denne kan i så fald snarere end den franske eller engelske målsprogstekst være det direkte forlæg for den danske spalte! Mit indtryk er, at sproget ofte virker autentisk, men det skal selvfølgelig efterprøves med tekster, der ikke kan mistænkes for at være oversættelser, som en meget stor del af den ældre, trykte litt. jo er.

24 P. Diderichsen: *Sprogssyn og sproglig opdragelse*, 1968. s. 94f. "Hjelmslev har en gang karakteriseret den traditionelle grammatik som "translatørgrammatik" ... Fra det 18. årh.s *grammaire générale* har man overtaget den tanke, at grammatiske kategorier kunne begrundes i tankens natur eller vor oplevelsesverdens natur. Men denne teori er blot en tolkning af nogle strukturelle korrespondancefænomener eller transformationsregler, der knytter skolesprogene sammen."

25 E. Traugott: *Grammaticalization*, Cambr. 1993.

26 Arnold 1770. s. 133-139: Adverbia loci, temporis, ordinis, numeri, quantitatis, qualitatis, demonstrandi, optandi, dubitandi, interrogandi, affirmandi, negandi, coniungendi, separandi, eligendi, concedendi, intendendi, remittendi, concedendi. Den slags findes også i danske modersmålsgrammatikker, fx hos Pontoppidan DGII. Jf. i øvrigt fx John E. Andersens art.: Adverbier - Sprogvidenskabens stedboer, *Festschr. Oskar Bandle*, 1986. E. König: *The meaning of focus particles*, 1991.

27 A. Schwarz: *Sprechaktgeschichte*, Göttingen 1984.

28 fx hos Des Pepliers: *Nouvelle et parfaite Grammaire Royale* .. 1759, s. 364ff.: Pour prier & exhorter, pour se plaindre, pour espérer & desespérer, pour demander, interroger &c. pour consulter, pour souhaiter du bien à un autre, pour admirer, pour marquer la joie & le déplaisir, pour appeler, pour donner des marques d'amour, pour marquer de l'ennui & du chagrin, pour donner courage, pour interroger etc.

there for it? / Hvad Middel er der derfor? / What course shall we take? / Hvorledes skal vi begynde det? gribe til? / Let's do so and so. / Lad os gøre saa og saa / Let's do one Thing. / Lad os gøre eet. / It will be better for me to let it alone / Det bliver bedre for mig at lade det blive. / Hold a little / Hold lidt. / Would it not be better to take those Measures? / Skulle det ikke være bedre at tage den Vej? / What-Measures? / Hvad for en Vey? / I had rather take / Hellere havde jeg / Jeg gad heller / You had best to do so / I gjorde best I at gøre saa.

Fra lærebøgernes verden kan vi da hente meget. Netop til pragmatikken især to slags størrelser: Sproghandlinger specificeret efter generelle typer af intentioner, med en række optioner varieret efter fx formalitet²⁹. Modelsamtaler ordnet efter situationer, hvor en hverdagsrutine gennemspilles, fx køb af klæde til et sæt tøj³⁰. Her er sproghandlerne indordnet i samtaleforløb, idealtypiske forløb, der kan inddeles i faser, der hver især har deres typiske træk for fx en handelssekvens: Hilsen³¹, udtryk for behov, præsentation af vareudvalg, afprøvning, prisforhandling, betaling, udlevering af varen, afsked. Disse forløbsstrukturer vil være specifikke efter emne, samtalepartnere og situation. Fordelen er, at der findes typiske situationer mv. med en vis ensartethed, der kommer igen og igen gennem tiden, både i forløb og struktur. De vil kunne fungere som sammenligningspunkter, tertium comparationis³². Og i dem vil man have pejlemærker ved søgning efter autentiske samtalespor i tekstoverleveringen. Derfor har jeg oparbejdet en registrant i en database.

Jeg har her plæderet for at studere ældre modeldialoger for at få styr på sproglige rutiner i fortidens hverdag, for at forstå og fortolke de ytringer, der indgår i dialogen som sproglige handlinger, for at begribe intentionen med dem, og derpå konstatere deres sproglige sammensætning³³. Det forekommer mig fornuftigt at kombinere dette andet udgangspunkt i det normative med Jucker's

29 Jf. Schwarz ovf., to bøger med samme titel: *Cross-cultural pragmatics*, S. Blum-Kulka & al., 1989 og Anna Wierzbicka 1991.

30 Jeg afstår af pladshensyn fra at aftrykke et eksempel på en dialog og henviser til tidligere artikler.

31 Jeg behøver ikke at nævne, at hilseformularer og andre udtryk for høflighed spiller en meget stor rolle i modeldialogerne. Til netop dette domæne findes endda meget udførlige normative fremstillinger (jf. min præsentation af Hagerup, 1811, i flere artikler).

32 Jf. Juckerts squib.

33 Tiderne skifter ganske vist. En sammenligning med moderne handelsdialoger vil bl.a. anskueliggøre, at man i vore dage opererer med supermarkeder, mærkevarer, faste priser osv. og fx at man forventes ikke at prutte om prisen.

noget restriktive afgrænsning, der uvægerligt vil føre til en samling af belæg, hvor "vadmælstrøjen let kom til syne under overfladen" (Skautrup DSH II, s. 312). Via de normative kilder kan vi rejse hypoteser ikke blot om hverdagsrutinernes fulde standardforløb, om deres omtale af trediepersoner, men også om den sproglige interaktion, de rummede, i første og anden person.

Den kan vi sammenligne med de mere autentiske beretninger ofte af selekterende og resumerende karakter om de mindre "dannede" samtaler, vi ellers med Jucker må holde os til.

Vi kan lære meget af arbejdet med rekonstruktion, selv om vi som nævnt ovf. næppe kan nå holdbare rekonstruktioner.